

ЗАПОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ МЕДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КАФЕДРА СУСПІЛЬНИХ ДИСЦИПЛІН

**«АРАБО-МУСУЛЬМАНСЬКА ФІЛОСОФІЯ
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ»:** практикум для проведення семінарських занять з
іноземними студентами, що навчаються українською мовою

ПІДГОТОВЛЕНА Д.Ф.Н., ПРОФ. ЖАДЬКОМ В.А.

ЗАПОРІЖЖЯ – 2019

ЗМІСТ

Вступ	3
Методичні поради до проведення заняття	4
Вчення Аль-Кінді	5
Можливі запитання до вчення Аль-Кінді	6
Домашнє завдання	7
Вчення Фарабі	8
Можливі запитання до вчення Фарабі	10
Домашнє завдання	11
Вчення Абу-Алі Ібн-Сіні	12
Можливі запитання до вчення Ібн-Сіні	14
Домашнє завдання	15
Вчення Газалі	16
Можливі запитання до вчення Газалі	18
Домашнє завдання	18
Вчення Ібн-Рушда	19
Можливі запитання до вчення Ібн-Рушда	20
Домашнє завдання	20
Висновки	21
Використана література	21

Вступ

Актуальність обраної теми полягає в тому, що в університеті навчається велика кількість студентів із країн арабо-мусульманського світу. Отже, потрібно виходити з того, що філософія в арабському світі виникла на основі знайомства її видатних представників із античними філософськими текстами. В першу чергу це стосується філософського вчення Аристотеля, а також Платона. Проте, на відміну від античної філософії, яка розвивалась в тісній взаємодії із міфологічними уявленнями широких верств населення, філософія в близько-східному регіоні із самого початку набула релігійного монотеїстичного характеру. Справа в тому, що іслам виник у VI-му ст. і відразу наклав свій вирішальний відбиток на всі сфери суспільного життя.

Головна причина такого впливу в тому, що Бог в християнському теоретичному богослов'ї уособлював у собі його Розум, а для маси віруючих, яка не була обізнана зі змістом Священного Писання, оскільки не вміла читати, Бог був явлений в особі боголюдини – Ісуса Христа. Його суть в тому, що він милосердний, він закликає всіх віруючих любити ближніх як себе самих. Натомість Аллах втілює в собі не стільки світовий Розум, скільки світову Волю. Звідси максима ісламу: «На все **воля** Аллаха!». Слово *іслам* якраз і означає смиренність, покірність Єдиному Богу Аллаху, покірність його волі, його настановам. Прихильники ісламу називаються мусульманами, тобто відданими його вченню. Саме вчення викладене у Священній Книзі, яка має назву Коран, що буквально означає «читання вслух, вголос». Причому, таке читання має бути щоденним, що можливо за умови, коли мусульманин вміє читати.

Згідно легенди, засновник ісламу Магомет/Мухаммад не вмів читати, але знав молитви пророка Іси, саме так називають Христа в арабському світі, як і інших старозавітних пророків, напам'ять. Під час однієї з натхненних молитов йому явився архангел Джабраїл, що тримав перед собою Коран. Це був наказ читати, на який Магомет відповів, що не вміє читати. Але це був

наказ самого посланника Аллаха, який не можна не виконати. Тому здійснилось чудо прочитання.

Вже тут принципова відмінність між християнами й мусульманами, адже перші, якщо це віруючі католики, вимушені були слухати проповіді, зміст яких вони не розуміли. Адже Святе Письмо, як і вся освіта в Європі на той час, написане латиною. Той, хто був нездатний її вивчити, називався ідіотом. Натомість в ісламі це було виключено, що й сприяло розквіту різних напрямків знання в арабському світі. В тому числі знайомству із творами європейських вчених.

Методичні поради до проведення заняття

1. Викладачеві слід виходити з того, що арабські студенти, вивчаючи філософію на першому курсі, ще не мають достатнього й належного рівня розуміння як української мови, так і розуміння змістовної сутності понять, якими оперує філософія.

2. Зважаючи на це, основну увагу студента потрібно звертати на розуміння основних понять, які зустрічаються у вченні того або іншого філософа.

3. Арабо-мусульманська філософія почала свій розвиток із вивчення античної філософської спадщини, представленої насамперед класичними раціональними текстами Платона й Аристотеля. Між тим антична філософія тісно взаємодіяла з міфологічною свідомістю народних мас. Тому варто апелювати до студентів із пропозиціями щодо знання ними народної мудрості з її логікою здорового глузду, а не логікою понятійно-діалектичною. Для цього слід постійно пропонувати їм певні мудрі вислови, взяті з їх духовної спадщини, а не лише із вчень мислителів.

4. Філософія виникла на основі властивої кожній людині допитливості. Тому для закріплення ними у своїй свідомості будь-якого вчення, – в даному разі вчень арабських філософів, – взятого в стислому короткому викладі, його потрібно розглядати через постановку ряду послідовних запитань.

5. Слід обов'язково корелювати зміст вчень арабських філософів із вченнями європейських. Це відповідатиме об'єктивному ходу історії, а також реаліям сучасного світу.

6. Викладач має до проведення заняття підготувати зміст заняття у вигляді коротких запитань, які в сукупності мають відобразити його зміст. Не слід переходити до постановки наступних питань, перш ніж не буде впевненості в тому, що вся група засвоїла зміст адекватно його суті.

7. Арабська філософія досить глибоко досліджувала проблеми медицини. Зважаючи на це, слід давати домашні завдання для студентів, аби вони знаходили, що можливо через арабо-мовні тексти в інтернеті, відповідні фрагменти у тих філософів, які розглядаються на семінарах.

8. Після розгляду будь-якого вчення слід поставити деякі питання повторно, щоб отримати відповіді, закріплені пам'яттю, а не прочитанням. Адже «повторення – мати навчання». Крім того, повторюваність – один із атрибутів закону, особливо емпіричного.

9. Вчені від початку виникнення філософії по VI-е століття нашої ери називались філософами, філологами, математиками. Ці визначення синонімічні. Пізнання засноване **на любові до вчень, викладених у текстах**. Тому важливо постійно нагадувати студентам на необхідність читати тексти **з любов'ю**. «Любов – це ефект близькодії». Тільки любов єднає людину з її об'єктом. Причому, це єднання має бути постійним, незмінним. Якщо студенти сприймуть таку сутність любові, вони будуть читати текст **з любов'ю** доти, доки не здійсниться суб'єкт-об'єктна єдність; доти, доки зміст об'єкта не стане внутрішнім душевним і духовним змістом. Адже «не лише людина читає текст, але й текст читає людину, стаючи змістом її свідомості». Тому філософія і є проявом любові до мудрості, до знання, до пізнання загалом.

Вчення Аль-Кінді

Абу-Юсуф Якуб бну-Ісхак аль-Кінді народився орієнтовно у 800-му році у м. Басра (на півдні Іраку). Відомий під почесним ім'ям «філософа

арабів». Вважається засновником східного перипатетизму. Це традиція, що йшла від Аристотеля, який полюбляв вести філософські бесіди під час піших прогулянок. Відзначався широкою ерудицією, що підтверджують написані ним понад 200 трактатів із проблем метафізики, логіки, етики, математики, астрономії, музики, оптики, медицини, метеорології, хімії і різних ремесел.

Першим предметом знання має бути знання про першооснову буття, про **субстанцію**. Сприймаючи речовий світ як першу субстанцію, потрібно знати її перші **атрибути**, якими є **кількість і якість**. Без цього знання про субстанцію не існує. Сама ж субстанція як предмет знання незмінна, стійка, постійна.

Вивчення кількості складається із двох мистецтв, умінь. **Перша наука про числа**. Друга наука – **гармонія чисел** при операціях із ними як такими, що розрізняють сумірне й несумірне відношення між частинами.

Для вивчення якості також потрібні два мистецтва, уміння. **Перша наука про стійкість якості – геометрія**, яка вимірює площі. **Друге уміння – наука про світобудову і рух Всесвіту**, його складових, які не виникають і не знищуються доти, доки творець їх не знищить миттєво, як і створив їх миттєво. Це мистецтво **зореслів'я**.

Хто не засвоїв цих чотирьох наук, той не знає, що таке філософія. Щоб мати знання, потрібно читати відповідні книги. Основна наука – математика.

Найвище мистецтво – це філософія. Воно в тому, щоб пізнати істинну природу речей відповідно до своїх можливостей. У кого вони більш потужні, той має намагатись узгоджувати свої вчинки, свій спосіб життя з істиною.

Істина пізнається через знаходження причини. Істинне все, що має статус буття. Перша філософія та, яка розкриває першу причину як причину всякої істини. Спочатку сприймаються ближні причини, але не вони є первинними. Перша причина – воля Аллаха – «нехай він буде прославлений».

Існує два види пізнання: на основі органів відчуття й розумне. Окремі одиничні речі сприймаються відчуттями, а родо-видові властивості доступні

лише розуму, який засобами мислення знаходить спільну, єдину, загальну основу для споріднених одиничних об'єктів і буття в цілому.

Можливі запитання до вчення Аль-Кінді

1. Який зміст терміну «перипатетика»? 2. Чи можливий такий метод навчання у наш час? 3. Які, на Вашу думку, могли бути причини використання такого методу навчання, запропонованого Аристотелем? – Пошук варіантів відповідей вже буде формою долучення студентів до філософії як спонукання до роздумів, до пошуку причин. Адже Стагірит якраз і стверджував, що філософія – це пошук відповідей на питання «**Чому?**» так відбувається, а не опис того, «**як**» щось відбувається.

4. Що таке «традиція»? 5. Що таке «ерудиція»? Запитайте у студентів, як її можна визначити із наведеного тексту. Так можна виявити здатність до інтелектуальної дедукції.

6. Дайте відповідь на те, що означає поняття «субстанція», читаючи наведене речення. Це буде критерієм на уважність, на прояв любові до тексту, прояв методу апперцепції. 7. Що означає поняття «атрибут». 8. Які властивості «субстанції»? 9. Чому головною наукою, що має філософський статус, є математика? Наведіть приклад гармонії чисел в математиці. 10. Що означають поняття «якість» і «кількість»? 11. Чому людину приваблює небо як наука **зореслів'я**? Л. Фейсрбах відзначав, що перші філософи були астрономами. 12. Як можна, чи як слід розуміти те, що філософія є найвищим мистецтвом? 13. Чому філософ пише «мистецтво, уміння» фактично як синоніми? 14. Як пізнається істина? 15. Що має статус істини? 16. Які причини є «ближніми»? 17. Чому саме воля, а не розум, є головним атрибутом Аллаха? 18. Що таке «воля» як поняття і «воля» як природна властивість людини? Тут варто відзначити, що співвідношення волі й розуму є чи не головною проблемою в історії філософії. Варто також навести студентам визначення їх співвіднесеності впродовж історії філософської думки.

19. Чим чуттєве пізнання відрізняється від розумного? 20. Який зміст поняття «мислення»? 21. Як слід розуміти визначення Аристотелем філософії як процесу «мислення про мислення»? Згадати, що розквіт наукового пізнання в Новий час відбувся, серед інших причин, також і завдяки визначенню Р. Декартом людини як «мислячої істоти»; Б. Паскалем як «мислячої очеретинки».

Домашнє завдання

При підготовці до проведення семінарського заняття поставте запитання до наведених нижче цитат із творів даного мислителя. Спробуйте підготувати коротке есе у вигляді певних розширених роздумів про їх зміст і про Ваш відгук на нього.

«Нам не слід соромитися схвалення і набуття істини, звідки б вона не виходила ... Для шукача істини немає нічого кращого самої істини, і не слід нехтувати істиною і дивитися зверхньо на тих, хто її висловив або передав» [2, с.213].

«Істиною нікого не можна принизити. Навпаки, істина робить кожного добродієм» [2, с.213].

«Матерія така, що коли вона скасовується, то скасовується й інше, але якщо скасовується інше, то сама вона не скасовується» [2, с.217].

Вчення Фарабі

Абу-Наср Мухаммад бну-Мухаммад Фарабі мав честь заслужити ім'я «другого вчителя», тобто другого Аристотеля. Роки життя 870-950. Жив і творив у Багдаді, Дамаску, Харрані й Алеппо. Написав понад сто праць з логіки, класифікації наук і теорії музики. Також є праці з етики й політики.

Знання діляться на уяву про предмети матеріальні й душевні. Пізнавальна уява душі як органу пізнання пов'язана із уявленнями розуму, не зумовленими наявністю матеріальних об'єктів. Тому вони не можуть зображуватись у формах предметів, речей і т. п. Якщо говорити про створення світу, то не слід намагатись уявити це наглядно. Потрібно виходити з того, що очевидністю є те, що всі речі складні, а все складне

створене із попереднього, яке не може бути об'єктом уяви, а є первинними судженнями розуму.

Суцце буває двох видів. Одне можливе, тому не обов'язково має статус матеріального буття. Друге необхідне, тому має статус буття. Причинно-наслідковий ряд можливих речей не може тягнутись безкінечно, чи бути круговертю. «Він необхідно має підніматись до чогось необхідного, а саме до першого суццоґо» [1, с.719]. Гегель засуджував праґнення в пізнанні засобами формування уявлень про першопричину проявом «дурної безкінечності». Перше суцце як продукт розуму зупиняє її. І виявляється, що це науково продуктивно. Те ж у Спінози, в якого субстанція є причиною самої себе. Якщо мислити строго логічно, дедуктивно із поняття, то можна різним вченим дійти до єдиного результату.

Перше суцце не має причини. Воно існує саме по собі як «цілковите найдосконаліше існування, вільна від причин – матерії, форми, дій та цілі [1, с.719]. Його існування не доводиться, а саме воно слугує для доведення всього. (Це ніщо інше, як аксіома в Аристотеля). Воно вільне від небуття, бо в стані небуття перебувають тіла, якщо зникають у тих матеріальних формах, які діють на відчуття. Перше суцце не має статусу потенційного, оскільки завжди актуальне, дієве, творче. «В нього немає протилежності. Воно чисте благо. Воно чистий розум, чисте умодосяжне й чисте умодосягаюче – все це в ньому складає вічно єдине. Воно є мудре, живе, всемогутнє, те що володіє волею. Воно володіє найвищою мірою краси, досконалості й величі. В собі самому воно відчуває безмірну радість. Воно перше любляче й перше любиме» [1, с.720].

Все, що має тілесно-матеріальну форму існування, є продуктом першосуццоґо, несучи в собі його відбиток. (Це як теодицея Лейбніця, як наперед визначена гармонія буття, визначена Богом як втіленням справедливості. Бог для філософів-мислителів – це і є чистий Розум. Аналогічно Вольтер: люди не можуть без справедливості, то ж оголосимо Бога справедливим).

Найбільш повним і адекватним чином перше суще проявляє себе в душі людини, діючи на тілесні органи. Це сила, яка, проте, діє «без сприяння тілесного органу; цією силою є розум» [1, с.728]. Тобто, є сили, які йдуть від інших тіл: це сили споживання, росту й розмноження. До тих сил, які сприймає душа, «відносяться зовнішні сили й внутрішнє почуття, а саме сила уявлення, сила догадки, сила пам'яті, сила мислення й рушійні сили пристрасті та гніву, які приводять в рух частини тіла. Кожна із цих перерахованих нами сил діє через певні органи, й інакше бути не може. Жодна із цих сил не існує відірвано від матерії» [1, с.728].

До цих сил відноситься і практичний розум, який повеліває те, що людина має здійснити.

Також умоглядний розум, «завдяки якому субстанції душі досягають досконалості і стають актуальною розумною субстанцією» [с.728]. Він має три ступені: матеріальний розум, розум як володар, набутий розум.

Завдяки цим силам можна сприйняти умодосяжне, перевести свою душу зі стану потенційного в стан актуальний. Але для цього потрібно, щоб розум відрікся від матерії, ставши діяльним пізнавальним розумом. «Субстанція душі існує відчужено від матерії; вона залишається після смерті тіла, і в ній немає такої сили, яка б зруйнувалась. Вона – одинична субстанція, вона – людина в її істинній природі, сили її розподіляються по органам. Той, хто дає форми, створює її тоді, коли з'являється щось, здатне сприйняти її. Це щось є тіло: коли воно є, появляється й ця субстанція. Воно є плоть. І дух, поміщений в одній із його частин, а саме в глибині серця, є перше вмістилище душі. Душа не може існувати раніше тіла, як стверджував Платон; точно так же вона не може переселятись з одного тіла в інше, як це стверджують прихильники вчення про переселення душ» [1, с.729].

(Це нагадує позицію французьких матеріалістів ХУІІІ-го ст. про те, що свідомість є внутрішнім станом матерії).

Після смерті тіла душа, з одного боку, переживає блаженство, з другого, страждання. Ці стани душі залежать від того, як саме діяло тіло.

Якщо тіло вело благочестивий спосіб життя, душа блаженствує; якщо ж тіло піддавалось несправедному відношенню до нього, вона страждає. Якщо тіло хворіло, душа також хвора. (У Д. Локка перше правило виховання звучить так: «Здоровий дух у здоровому тілі»).

Промисел божий діє на все без винятку, на всі одиничні речі. Несчастя також приходять як наперед визначені ним, породжуючи зло. Але вони визначені тілом, оскільки воно піддане виникненню й знищенню. Проте й вони акцидентально гідні похвали, адже без них не творилось би багато добрих справ.

Звідси й субстанціональна вимога ісламу як релігійної культової практики творити необхідні добрі справи. За цим слідкують ангели охоронці, котрі супроводжують кожну людину, записуючи, один добрі справи, другий – злі. Але декілька добрих справ переважають багато злих. Інакше було б суцільне зло.

Можливі запитання до вчення Фарабі

1. Що таке уява? уявлення? 2. У чому принципова відмінність уявлень на основі органів відчуття і уявлень розуму? 3. Чому не можна уявляти початок створення світу? 4. Чому взагалі виникає проблема пошуку начала буття? 5. Як виникає поняття розуму про перше суще, про першооснову? 6. Як причинно-наслідковий зв'язок корелюється із проблемою співвідношення понять можливість і необхідність? 7. Чому людині складно усвідомити перше суще як таке, що не має протилежностей? 8. Від чого очищене «чисте благо»? 9. У вигляді чого у всьому предметно-речовому бутті проявляється перше суще як «чисте благо»? 10. Як можна розуміти дію розуму на душу людини? 11. Що заважає людині безпосередньо адекватно усвідомити чистоту розуму? 12. Які сили йдуть від зовнішніх об'єктів і яка їх роль для внутрішніх органів людини? 13. Якщо ці сили діють через органи людини, то які функції вони виконують із позицій медичної науки? 14. Яким чином внутрішні душевні сили перевести у практичний розум? 15. Як розуміти три ступені умоглядного розуму? 16. Чому для того, щоб стати практично-

пізнавальним, умоглядний розум має звільнитись від матерії? 17. У якій формі душа існує поза тілом та отримує статус безсмертної? 18. Чи погоджуєтесь Ви із такою позицією Фарабі? 19. Що таке «промисел Божий» із позицій науки? Позицій ісламу? 20. Чому «зло» йде від тіла? 21. Чому похвали зменшують «злу» природу тіла?

Домашнє завдання

При підготовці до проведення семінарського заняття поставте запитання до наведених нижче цитат із творів даного мислителя. Спробуйте підготувати коротке есе у вигляді певних розширених роздумів про їх зміст і про Ваш відгук на нього.

«І релігія, і філософія охоплюють одні й ті ж предмети і ... висувають кінцеві принципи, початки існуючих речей ... Якщо філософія дає все це у вигляді умодосязних [сутностей] або понять, то «віровчення» дає його у вигляді подання в уяві. В результаті філософія все доводить з цього, а «віровчення» переконує в цьому» [3, с.13].

«Перший Суций є першопричина існування всіх істот в цілому ... немає нічого досконалішого за Нього, і ніщо не може передувати Йому ... Він вічний і вічне Його існування ... Його буття вільне від будь-якої матерії і якої б то не було суб'єктності» [3, с.52].

«Матерія ... перевершує форму в тому відношенні, що для свого буття вона не потребує ... будь-якого субстрату, тим часом як форма потребує цього» [3, с.53].

«Слово «знання» є загальним ім'ям і для знавця фізики і для священнослужителя», але «священнослужитель не володіє знанням природи можливого (тобто одиничних речей – прим. автора); цим знанням володіє тільки знавець фізики. Тому знання того й іншого є протилежностями» [3, с. 55].

«Субстанція душі існує відчужено від матерії; вона залишається після смерті тіла». «Творець форм створює її тоді, коли з'являється щось, здатне прийняти її. Це щось є тіло: коли воно є, з'являється і ця субстанція ... Душа

не може існувати раніше тіла, як це стверджує Платон; точно так же вона не може переселятися з одного тіла в інше, як це стверджують прихильники про переселення душ» [3, с.64].

Вчення Абу-Алі Ібн-Сіні

Роки життя 980-1037. Написав понад дві сотні праць. Найбільш видатна праця «Книга спасіння», в якій розглянуті проблеми логіки, фізики, метафізики й математики. Найбільшу популярність набула праця «Канон медицини».

1. Філософія постійно досліджує вічне, яке вживається відносно сутності та часу. Сутність вічна, бо для неї існує будь-якого начала, принципу. Час також не має початку.

Створене також має два значення. Це те, для сутності якого є певний принцип, від якого залежить його існування. Друге для того, що має час свого існування.

Всесвіт існує вічно. Його принцип – необхідно суцільна сутність, яка ніколи не змінюється. Тому в пізнанні завжди потрібно виходити з того, що все створене отримує статус буття від необхідно суцільного.

(У Аристотеля це аксіома, яка не повинна доводитись, інакше неможливо почати пізнавальний процес, адже об'єкти пізнання існують для органів сприйняття як тимчасові. Так постає проблема створення, яка не стосується створення Всесвіту. Тому він існує як «необхідно суцільна сутність»).

2. Пізнання має свій принцип в існуванні душі як чогось причетного до вічності. Вона має три ступені/частини свого прояву: **рослинна, тваринна і розумна**. (Так і в Аристотеля).

Суцільна сутність як дія принципу сутності Всесвіту, представленої всією неосяжною сукупністю його цілісності, проявляє себе зі всією очевидністю у виникненні рослинного світу. **Рослинна душа** є першим завершенням природного органічного тіла завдяки силам розмноження, росту й живлення. **Тваринна душа** також перше органічне природного тіла завдяки тому, що

воно певною мірою сприймає одиничне та здійснює довільні рухи. **Розумна людська душа** є такою тією мірою, якою здатна здійснювати певні дії завдячуючи «осмисленому вибору й міркуванню й постільки сприймає всезагальне» [1, с.735].

Три сили рослинної душі діють в такому порядку: *сила живлення* забезпечує постійне відновлення того, що розклатось; *сила росту* забезпечує кожен ділянку тіла мірою її об'єктивної визначеності; *сила розмноження* забезпечує кількість споріднених рослинних об'єктів, беручи для цього деяку частку зі вже існуючого тіла, яка потенційно подібна йому і яка, змінюючись під впливом зовнішніх умов, стає актуально подібною первинному тілу.

Тваринна душа має *дві сили*. Це *сила, яка рухає*, й *сила, що сприймає*. *Сила, яка рухає*, також ділиться на два види. Перший вид це сила, що рухає або як *начало*, яке *підготовує* до руху, або як *діюче начало*. Фактично це формулювання закону Ньютона про причину передачі руху від якогось зовнішнього поштовху. Сила як *начало* це сила жадання, сильного бажання. Тут також дві форми. Перша – це *пристрасть*, завдяки їй душа спонукається до руху в напрямку бажаних, жаданих для неї речей, об'єктів, корисних чи шкідливих. Друга – це *сила гніву*, що протидіє тяжінню до шкідливих речей, об'єктів.

Другий вид це сила, представлена нервами й мускулами.

Сила, яка сприймає, ділиться на ту, яка сприймає із зовні, і яка сприймає зсередини. Сила, що сприймає із зовні, це сила п'яти або восьми органів сприйняття. Дотик має чотири властивості, тому деякі говорять про вісім. Йдеться про те, що шкіра сприймає тепле й холодне, вологе й сухе, шершаве й гладке, тверде й м'яке. Оскільки всі вони зібрані в одному відчутті – дотику, це свідчить про єдність їх сутності.

Внутрішні почуття. Ті, що сприймають зсередини також двох видів. Одні сприймають форми чуттєвих речей, другі сприймають ідеї чуттєвих речей. Різниця в тому, що форми сприймаються зовнішнім способом, тому тісно пов'язані з одиничними окремими формами речей, а ідеї відображають

загальну сутність всієї спорідненої сукупності однакових речей. Так, для вівці є форма вовка, а є ідея вовка як загальне почуття страху перед ним, почуття постійної загрози. Це ніщо інше, як сутність сенсуалізму в теорії пізнання.

Для тварин існують загальні почуття як сили фантазії, уяви та уявлення. Уявлення породжує образотворчу дію душі, яка для людини має назву сили мислення. Далі йдуть сили догадки й пам'яті. Одні тварини мають всі п'ять відчуттів, інші лише деякі. Смак і дотик властиві всім тваринам. Є такі, що не відчують запаху, інші слуху, ще інші – зору.

Розумна душа. Це характерно для людини. Вона ділиться на практичну й умоглядну сили. Кожна з них має назву розуму.

Практична сила є началом для руху тіла, підлеглого певним осмисленим цілям. Вона тісно пов'язана із властивостями тваринної душі, властивих їй сил. Йдеться про жадання, пристрасті, гніву, оскільки розумна душа органічно народжується із тваринної. Але тут варто враховувати те, що ці прояви постійно перебувають під впливом вимог/сил умоглядної душі. Тому тут є такі почуття, як сором, сором'язливість, плач, сміх і т. п. Це вже сили моральні. Але якщо вони будуть домінувати, то це призведе до того, що тіло буде перебувати в стані страждання. Фактично це предтеча філософії психоаналізу, в якому моральні табу породжують неврози.

Практична сила є в душі для зв'язку із тим, що бажає тіло. Умоглядна сила вища від бажань душі, тому спонукає до розуміння умодосяжного. Тому душа людини має ніби два лики: один лик звернений до тіла, другий до вищих начал.

Ступені умоглядної сили душі. Вона отримує враження від загальних, відчужених від матерії форм. Вони можуть бути потенційними або ж актуальними.

Потенції є трьох видів. Перша є потенцією взагалі, матеріальною потенцією. Друга – це можлива потенція. Третя має назву досвіду. Актуальною є та ступінь розуму, коли пізнає тоді, коли захоче, не

запозичуючи нічого для цього із зовні. Він також і потенційний по відношенню до того свого стану, який може настати після нього. Але для цього умодосяжне має бути постійно присутнім в розумі як необхідно суще. (У Гегеля це умодосяжне представлено у формі понять, які суть методи пізнання, суть «душа» методу).

«Набутий розум вінчає рід живих істот і людський вид, що входить в цей рід. І в набутому розумі людська потенція вже уподібнюється першим началам сущого» [1, с.744].

Можливі запитання до вчення Ібн-Сіні

1. Яке поняття науки є синонімом вічності? 2. Чому час не має початку? 3. Який принцип властивий сутності? 4. Для чого має значення час? 5. Від чого отримує буття щось створене? 6. До чого причетна душа? 7. Які властивості **рослинної** душі? Тваринної? Розумної? 8. Що відновлює сила живлення? 9. Що забезпечує сила росту? 10. Яким чином діє сила розмноження? 11. Що таке *діюче начало* в рухомій силі, властивій **тваринній** душі? 12. Які є дві форми в рухомій силі? 13. Чим представлена сприймаюча сила? 14. Чим представлена сила, що сприймає із зовні? 15. Які форми властиві силі, що сприймає зсередини? 16. Які почуття/відчуття властиві тваринам? 17. Які сили характеризують **розумну** душу? 18. Чому підлягає практична сила розумної душі? 19. Чому моральні сили породжують стан страждання? 20. Які ступені характеризують умоглядну силу? 21. До чого має прагнути набутий розум?

Домашнє завдання

При підготовці до проведення семінарського заняття поставте запитання до наведених нижче цитат із творів даного мислителя. Спробуйте підготувати коротке есе у вигляді певних розширених роздумів про їх зміст і про Ваш відгук на нього.

«Пізнання творця всіх речей, його єдності також входить в цю (теоретичну) науку, і та частина цієї науки, яка спеціально розглядає цю єдність, називається теологією, або божественною наукою. Принципи всіх

наук ґрунтуються на цій науці, і хоча її вивчають в кінці, в дійсності вона є першою» [3, с.51].

«Будь-яке знання, яке не зважено на вагах розуму, не є достовірним і, отже, не є істинним знанням. Тому необхідно вивчати логіку» [3, с.58].

«Коли умодосяжна форма виникає в розумі, вона не займає будь-якого положення, на яке можна було б вказати, так що її можна було б ділити, розчленовувати або піддавати ще якій-небудь подібній дії. Тому вона не може бути чимось тілесним» [3, с.65].

«Потрібно, щоб кожен з нас уявив собі, що він створений відразу і створений завершеним, але що він позбавлений зору, позбавлений споглядання предметів зовнішнього світу, що він, як створений, висить у повітрі або порожнечі таким чином, щоб повітря не відчувається, що всі члени роз'єднані і не стикаються один з одним. Тоді подумай: чи може людина встановити існування своєї суті, не сумніваючись у встановленні того, що вона існує саме в своїй суті?» [3, с.67].

Відповідь на це питання Ібн Сіна бачить такою: «Так. Саме в цьому акті людина встановлює існування своєї сутності, іншої, ніж тіло, і вона є розум, який мислить сам себе. ... я є я, навіть якщо я не знаю, що у мене є рука, нога або будь-який інший орган». Виходить, що людина «є в самій собі інша, ніж її тіло і її органи» [3, с.67].

Вчення Газалі

Роки життя 1059-1111. Є творцем ортодоксального мусульманського богослов'я. Найбільш відомі його твори «Спростування філософів» та «Оживлення релігійних наук».

Філософські науки – це математика, логіка, фізика, метафізика, політика й етика. Вона – математика – не має відношення до релігії. Але заняття нею як точною наукою дає підстави філософам сумніватись в релігійних істинах. Це велике нещастя й біда.

Друга біда від того, що деякі не дуже розумні друзі ісламу починають, виходячи з першої біди, заперечувати всякі науки.

Логіка також не має відношення до релігії ні як її заперечення, ні як її доведення. Тому заперечувати логіку неправильно.

Фізика – наука про прості тіла, як от вода, повітря, земля й вогонь, та складні тіла – тварини, рослини й мінерали, а також про пошук причин їх змін, перетворень і змішування. Все це схоже на медицину, яка вивчає людське тіло, його головні й випадкові органи, причини в їх побудові. Тому релігія не має підстав заперечувати лікувальну науку. Як і фізику, адже людина – це також фізичне тіло. Фізика перебуває по відношенню до релігії у підлеглому стані.

«В основу всієї фізики має бути покладене розуміння того, що природа підлягає всевишньому Аллаху, що вона не самодіяльна, а навпаки, є послухним знаряддям в руках свого творця» [1, с.747].

Метафізика породжує всі помилки філософів. Метафізика Аристотеля, перейнята аль-Фарабі та Ібн-Сіною, породжує сумніви в шаріаті, оскільки для метафізики Аллах має знання лише про загальні сутності, а не про окремі речі. Насправді ж від волі Аллаха не здатна ухилитись жодна річ, починаючи від майже невидимої пилинки й закінчуючи Всесвітом в цілому. Невірним є також положення метафізиків про вічність і нетлінність світу.

Політика. Тут всі міркування філософів про життєву мудрість та управлінські державні справи взяті зі Святого Писання, посланого Аллахом, та мудрих висловів пророків. Це очевидний вплив такої риси філософської патристики, якою є *рevelяціонізм* – відкриття Божого замислу і промислу через його одкровення у текстах Святого Писання. В даному разі – Корану.

Зміст етики також запозичений із міркувань достойників із числа суфіїв, натхнених мудрістю Аллаха, яка сприяла тому, що вони вели моральний спосіб життя. Філософи перейняли в них свої етичні міркування. Це корелюється із вченням Августина Святого про те, що філософія – служниця богослов'я.

«Знай: сутність людська у першо-рідному своєму вигляді створена чистою, без-досвідною, позбавленою будь-якого знання про світи

всевишнього Аллаха. (Пізніше це вчення Д. Локка про чисту душу як чисту дошку – *tabula rasa*). А світів цих так багато, що перерахувати їх може один лише всевишній Аллах, (Гіпотеза Д. Бруно про відсутність фіксованого центру Всесвіту та безліч світів запропонована набагато пізніше) як сказав він: «І про воїнство господа твого, крім нього самого, ніхто не знає». Зі світом людина знайомиться шляхом осягнення його властивими їй здібностями... Під світом ми розуміємо роди реальностей» [1, с.749].

Пізнання різних родів реальності здійснюється за допомогою органів відчуття. Спочатку це дотик, зір, слух, смак. На рубежі 7-ми років появляється здатність вийти за межі сприйняття чуттєвих об'єктів, тобто здатність розрізняти. Це другий ступінь існування людини, на якому пізнаються речі, що містяться за межами цих предметів, речей. Далі ще вищий ступінь, коли формується розум. «І тоді вона осягає те, що має бути, те, що можливо, те, що неможливо, і речі, які не зустрічались їй на попередніх ступенях» [1, с.749].

Ще вищий ступінь той, коли в людини відкривається нове око, яке споглядає приховане, прозирає те, що відбудеться в майбутньому, як і інші речі, недоступні розуму. Подібно до того, як умо-досяжні речі не доступні для здатності розрізнення, і як речі, які осягаються нею, але не доступні для чуттєвої здатності. Цей найвищий ступінь – пророцтво.

«Всевишній Аллах створив пророцтво для своїх створінь цілком допустимим, наділивши їх зразком специфічної особливості пророцтва – сном» [с.750]. Сон осягає приховане, те, що може бути в майбутньому або явно, або ж через тлумачення снів. Сфера розуму досягає рівня, вище якого йде пророцтво. «Ми покладаємось на пророцтво, як сліпі на своїх поводитирів, як стурбовані хворі віддають себе в руки співчутливих лікарів» [1, с.750].

Можливі запитання до вчення Газалі

1. Чому математика породжує сумніви в релігійних істинах? 2. Чому логіка, математика, фізика не мають відношення до релігії? 3. Якою має бути аксіома фізики? 4. Що таке метафізика і в чому помилки філософів, які

покладаються на неї? 5. Звідки філософи беруть політичні міркування? 6. Звідки взяті етичні філософські вчення? 7. Що людині слід розвивати, щоб стати на шлях пізнання? 8. Які ступені розвитку пізнавальних здібностей людини? 9. На основі чого формується пізнання? 10. Які роди реальності пізнає розум? 11. Що таке пророче око? Що воно бачить? 12. Чи вірите Ви в пророчі сни?

Домашнє завдання

При підготовці до проведення семінарського заняття поставте запитання до наведених нижче цитат із творів даного мислителя. Спробуйте підготувати коротке есе у вигляді певних розширених роздумів про їх зміст і про Ваш відгук на нього.

«Традиціям людина може наслідувати лише за тієї умови, якщо наслідування авторитетам у неї носить несвідомий характер. Але варто їй усвідомити це, як предмет її наслідування подібно склу дає тріщину і розсипається на дрібні осколки» [2, с.258].

«Математичні міркування древніх мислителів доказові, метафізичні – ймовірні» [2, с.259].

«На всіх філософах, до якої б із багаточисельних категорій вони не належали, неодмінно лежить одне й те ж клеймо – клеймо зневіри та безбожжя» [2, с.259].

«Наше заперечення полягає в тому, що ми не сприймаємо тієї ідеї універсалії, яку ви (філософи) вважаєте існуючою в розумі. На наш погляд в розумі є тільки те, що є у відчутті. Але у відчутті те, що сприймається, перебуває у вигляді сукупності, яку відчуття розчленити не здатне, в той час як розум здатний це зробити. Якщо хтось, побачивши одну людину, бачить вслід за нею іншу, то в неї не виникає нової форми, як це буває, коли вона після людини бачить коня, бо тоді в ній виявляються дві різні форми» [2, с.261].

Вчення Ібн-Рушда

Роки життя 1126-1198. Жив у Марокко, Севільї і Кордові. Відомий як коментатор творів Аристотеля. Найбільше значення мають його філософські праці «Заперечення заперечення» та «Міркування про різницю між філософією та релігією». На основі цієї праці пізніше появилась теорія подвійної істини.

Виходив із того, що релігія й філософія, що ґрунтується на логіці, не суперечать одна одній, оскільки «істина не протиставляє себе істині, а узгоджується з нею і слугує доведенням на її користь» [с.752].

Є три різновиди людей. Перша. Це ті, хто не здатний до тлумачення священних текстів. До них відноситься більшість риториків. Друга. Це здатні до діалектичного тлумачення. Здатність йде або від природи, або від природи й навичок. Третя. Здатні до аподиктичних суджень, тобто таких, які відображають строгу логічну необхідність, які відображають ті властивості об'єктів пізнання, що не можуть бути їм не властиві. Це аподейктики за природою й по науці, тобто це філософи. Їм не варто тлумачити тексти перед людьми, не здатними їх усвідомити, оскільки більшість не володіє таким талантом.

Наслідок такий. Аподейктик намагається довести, що не слід розуміти священні тексти буквально. Той, хто не здатний до сприйняття істинності необхідного тлумачення з точки зору розуму, не сприймає такого тлумачення, що породжує зневіру, сумнів в основоположеннях релігії. Як не сприйме й істинність доведення того, хто доводить. У цьому подвійний сумнів, через що й не слід розголошувати ці істинні тлумачення перед публікою, яка належить до перших двох різновидів людей.

У книзі «Заперечення заперечення» йдеться про те, що філософи фактично не сприймають ідеї творення світу Аллахом, визнаючи його існування тільки разом зі світом як його сутність. На переконання Ібн-Рушда, це неправильно тому, що не може бути дві сутності одночасно. Оскільки все одиничне постійно переходить в щось інше, це можна уявити тільки як круговий замкнений рух як прояв чогось вічного й незмінного, а не як

одночасне існування початку й кінця. Світи створюються й змінюються, але це не означає, що Аллах, «нехай буде він прославлений», постійно творить щось нове. В такому разі він також існує в часі, а не є вічною сутністю, яка випереджає матеріальне буття не тому, що воно створене, а тому, що Аллах вічний як предмет віри. (Якщо взяти філософію І. Канта, то він також виходив із того, що розум поступається вірі з тієї причини, що вона об'єднує сама по собі, а не через якісь доведення засобами, взятими розумом із природи речей, а не моральної природи людини).

Будь-яке знання, отримане розумом, своїм джерелом має одиничні чуттєві об'єкти, тому його загальні поняття не простираються на щось вічне.

Можливі запитання до вчення Ібн-Рушда

1. Яка істина для філософії і яка для релігії? 2. Яким Аверроес бачив критерій розрізнення поміж людьми? 3. Хто такі риторики? 4. У чому суть діалектичного тлумачення? 5. Що породжує здатність до діалектичного тлумачення? 6. Як можна розвинути здатність до діалектичного тлумачення? 7. У чому сутність здатності до аподиктичних міркувань? 8. Чому така здатність є найвищою мірою розвитку пізнавальних здібностей? 9. Чому філософи не повинні тлумачити тексти народів? 10. До чого призводить намагання філософів дати істинні тлумачення Священних текстів? 11. Як формується подвійний сумнів? 12. У чому вічність Аллаха? 13. Чому Аллах має бути попереду акту творення? 14. Чому загальні поняття розуму не досягають статусу вічності?

Домашнє завдання

При підготовці до проведення семінарського заняття поставте запитання до наведених нижче цитат із творів даного мислителя. Спробуйте підготувати коротке есе у вигляді певних розширених роздумів про їх зміст і про Ваш відгук на нього.

«Філософія – це супутниця й молочна сестра релігії... вони супутники за природою, друзі за сутністю і вродженому нахилу» [2, с.274].

«Творіння вказують на Творця лише постільки, оскільки пізнається спосіб їх створення, і чим повнішим буде пізнання про спосіб їх створення, тим повнішим буде і знання про Творця» [2, с.274].

«Розум є ніщо інше, як осягнення суцього по його причинам, тому саме це відрізняє розум від всіх інших сприймаючих сил, так що той, хто заперечує причини, повинен заперечувати й розум» [2, с.280-281].

Аллах не подібний «одноосібному тирану, якому підпорядковується все, що є в його царстві, і для якого не існує ні законів, ні звичаїв» [2, с.287].

Висновки

1. Зміст методичної розробки семінарського заняття, який буде відомий студентам до його проведення, націлить їх на осмислену підготовку до нього. Звичайно, що можна викладачеві дати студентам завдання щодо аналізу думок певного мислителя.

2. Оскільки текст поданий українською мовою, якою вони на першому курсі ще вільно не володіють, його проведення передбачає також їх знайомство з філософською термінологією.

3. Наведені обставини накладають значну відповідальність на викладача, що проводить заняття.

4. Передбачається, що на арабських студентів дане семінарське заняття складе сильне враження, оскільки вони відчують повагу до своєї культури, гордість за її зміст, як і повагу до університету та викладачів, які підготували для них даний матеріал.

Використана література

1. Антология мировой философии. Т.1. ч.2. – М., «Мысль», 1969. – С.709-764.
2. Соколов В.В. Средневековая философия: – Учебное пособие для филос. фак. и отделений университетов. – М.: Высшая школа, 1979. – 448 с.
3. Е.А. Фролова. История арабо-мусульманской философии: Средние века и современность. – Учебное пособие. Москва, 2006. – 199 с. – Скорочений переклад українською мовою В.А. Жадька. – 110 с.